

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 323(497.11):332.1”18”
ПНР

МИЛОРАД М. ДРОБАЦ¹
Инг. Б-СД градња' Д.О.О.
Нови Сад

УЛОГА И МЕСТО ДР ЂОРЂА РАДИЋА У СРПСКОЈ ПРИВРЕДИ XIX ВЕКА

Сажетак: У раду се даје пресек стања српског друштва државе и привреде у XIX веку. Стављајући акценат на друштвено-економске услове, у којима настаје нова српска – Кнежевина Србија са свим елементима свог идентитета, аутор истражује стање српске привреде, нарочито пољопривреде. У истом контексту се указује на стање и политичке и културне прилике, као и допринос припадника младе интелектуалне елите општем развоју српске државе. Посебно је анализиран научни и просветитељски допринос, једне изузетне личности – Др Ђорђа Радића, развоју српске пољопривреде, као носеће привредне делатности у тадашњој Србији.

Кључне речи: Србија, политика, економија, пољопривреда, наука, просветитељство, технички прогрес.

I

Пропаст српске средњовековне феудалне државе и вишевековни живот под турском влашћу, представљали су оптималне друштвено-економске услове за прекид нормалних токова у развоју Србије. Целокупни процес развитка свих облика друштвеног живота (националног и политичког, привредног и културног) био је окован свеукупном тамом феудализма. Зато је настанак и развој капитализма, управо 'развијајући' феудалне окове поставио материјалну основу и политичке слободе, као елементарне факторе укупног прогреса.

Док је у Европи почео да се развија капитализам у својим рудиментарним облицима, када ренесанса и хуманизам уклањају дубоко укоренењу теологију и меркантилизам, назадне идеје канониста, немањихка Србија само мења 'феудалистичку одору' и постаје држава са још тежим и мрачнијим феудализмом, у коме се већ устоличеном економском ропству додаје и национално. Неколико векова Србија не зна за било какав прогрес, а некад коректне турске спахије све више замењују узурпаторске и самоволне читлук - сахибије (О. Благојевић, 1980:45). Мучени и економски обесправљени, српски народ масовно напушта јужне крајеве Србије и повлачи се на север (Војводина), где Мађари додељују Србима улогу заштитног бедема против турске најезде. Истовремено, напуштени простор масовно насељавају Албанци.

Након устанака у београдском пашалуку, који су имали, не само национално-ослободилачки карактер, него и обележја сељачке аграрне револуције, која се манифестовала кроз ослобођење од застарелих феудалних спахијских односа, а подржавана од економски јаким сељачких и трговачких слојева.

Ослобођена Србија је затечена као веома запуштена и неразвијена, с ретко насељеним становништвом, с крајње екстензивним сточарством, које се одржавало само захваљујући великим комплексима шума и пашњака. На селу је доминирала натурална привреда.

¹ Аутор је научни сарадник Института за економику пољопривреде у Београду.

Ипак, процес миграције Срба у Војводину имао је значајне позитивне ефекте нарочито за њихов даљи политички, привредни и културни развитак (О. Благојевић, 1980:46). Иако су Срби и у Војводини били национално и економски тлачени, ипак су живели у привредно развијенијој, далеко политички либералнијој и културнијој средини, тако да је српски живаљ у овим крајевима, био запљуснут таласом развоја капитализма у Европи много пре својих сународника јужно од Саве и Дунава. Наведено указује на чињеницу да су европско просветитељство и научна мисао, технологије и прогрес уопште, најпре доживели свој процват код Срба у Војводини, а тек онда у кнежевини Србији, а још много касније у осталим крајевима који су и даље били у оковима турске феудалне власти.

Прва половина XIX века је међу најзначајнијим периодима у историји Србије (остварење вековних тежњи) кроз стварање међународно признате и независне државе, снажан развој производних снага и капиталистичких друштвено-економских односа, и на тим основама оствареног наглог пораста становништва и његовог свестраног развоја у области науке, културе и просвете). У другој половини XIX века, до тада хомогено српско друштво почиње да се диференцира по различитим основама (народ се бори за демократизацију укупног друштвеног живота, за политичке слободе, против аутократије династије Обреновића, и сл.).

У српској историји политичко организовање и деловање било је увек уско повезано са културним везама Србије и развијених европских земаља. У том контексту, многа значајна имена наше културе су истовремено деловала и у политици. Зато није чудно што се и на том пољу преламао различит однос делова српске културе према другим културама. Срби са периферије (Угарска) су оптирала за модеран појам политике, за правну државу, слободу јавности и парламентарне установе. Ове вредности је прихватила и сељачка Србија крајем XIX века. Али, у стварном животу, у политички рад се мешао дух националне историје, са својим митовима, вером и епиком (Култура полиса, 2004:65).

Привредне прилике у Србији почетком XIX века биле су лоше. Међутим, свестрани привредни прогрес у Европи позитивно је утицао на развој српске економије, нарочито што је то било

раздобље када се почиње користити парна машина и друга техника. Развој железнице и пароброда, телеграфа и телефона су видни, развој градова и пораст градског становништва је немишљен, цветају трговина и индустрија, као и приватна иницијатива, очигледан је напредак политичког и економског либерализма, и то је био век динамичног развоја наука и научних установа.

Дакле, све наведено је имало изузетан утицај на свеукупни развој и раст друштвене и економске снаге Србије. Половином XIX века, Србија је имала нпр. 960.000 становника, а на почетку XX века имала је више од 2,5 милиона становника, или више од 56 становника на сваком км² (О. Благојевић, 1980:91). Наведено казује да је до завршетка XIX века, морало доћи и до диференцијације у структури становништва, нарочито професионалној. Иако су структурне промене становништва и економије биле више него наглашене, Србија је крајем XIX века имала доминантно пољопривредно, односно сељачко становништво.

Пољопривреда, као најзначајнија привредна делатност, у XIX веку доживљава велике структурне промене, а нарочито се мења структура земљишног поседа, узрокована променама у породичним задругама које су изазване задуживањем сељаштва (продаја земље ради подмирења дугова). Настанак и продор новчане привреде као израза капиталистичких односа на до тада натурална и задружна газдинства, а сада индивидуална, било је погубно. Тржиште, кредити и дажбине, уз употребу разних облика злоупотреба и превара, до краја је разорило ситну сељачку пољопривреду Србије.

Држава Србија је покушавала да помогне сељака (формирање Управе фондова 1862. године, као новчаног завода, а 1871. године и више тзв. окружних штедионица у градовима у унутрашњости), као и додељивањем општинске (државне) земље из утрина, шума и сл. за коришћење и обрађивање (према Уредби из 1861.) сељацима, да би се то земљиште касније преводило у својину корисника.

Предузимане су и разне директне мере за заштиту сељачког поседа, нпр. истицало се тзв. *окућје*, које је у основи постављено и образложено у Решењу кнеза Милоша из 1836. године; о минимуму земље са кућом и инвентаром који се нису смели узимати

од сељака за наплату дуга (О. Благојевић, 1980:92). Овај институт заштите сељака је добио законску форму у познатом Закону о шест дана орања (крај 1873. године). Иако је овај Закон имао позитивне последице, оне су биле ограниченог дејства и сељак је и даље сиромашно, а сељачки посед је масовно уситњаван.

У Војводини је стање економије, па и пољопривреде било много боље. Велики земљишни поседи из доба феудализма, задржани су након промена 1848. године и увођења капиталистичких односа. Постојећа аграрна аристократија се брзо прилагодила новим условима привређивања и земљишне поседе почела водити на капиталистички начин уз још наглашенију експлоатацију радне снаге. Тако је створен аграрни пролетеријат, који је егзистирао дуго на селу, обзиром на спору индустријализацију Војводине.

Ниво техничког и производног прогреса у пољопривреди Србије био је низак, водећа грана је сточарство, које је било веома екстензивно. У ратарству је доминирала производња кукуруза, па пшенице и других жита, док производње крмног и индустријског биља није ни било. Захваљујући изванредним природним условима било је развијено воћарство, виноградарство и свиларство. Савремена механизација скоро да није ни постојала, а доминантно су коришћена примитивна оруђа (дрвено рало, дрвени, а касније и гвоздени плуг, коса, мотика и сл.). Увоз пољопривредних машина је почео тек крајем XIX века, тако да свеукупно стање у најважнијој делатности указује на чињеницу да су приноси по јединици површине били ниски. Варијације у приносима су биле у директној зависности од сушних и кишних лета.

Присуство развијених европских земаља је све уочљивије у Србији (развијају се многоструке политичке, економске и културне везе и односи, преузимају се њихови изуми, технологије, научна достигнућа и др.). Велики број младих људи одлази на школовање у најразвијеније земље тадашње Европе и враћа се обогаћен различитим знањима која у пракси дају значајне резултате.

Долазећи у Србију, млади учени људи су 'увозили' и научну свест из Европе. Утицај других култура, нарочито у другој половини XIX века, осећа се у свим областима друштвеног, економског, политичког и културног живота. У централној Србији је доминантна рурална традиција, док су градови све више попримали

обрисе урбане традиције чије корене треба тражити у Бечу и Будимпешти. Надахнути новинама (научне, техничке и др.), али и рационални у процени правца развоја друштва у целини, многи српски интелектуалци су користећи слободу као начин живота, без помоћи политичких партија и страначког додворавања (Војводић, Ст. Д., 2004:14) дали непроцењив допринос коначном уобличавању државе Србије, али и њеном економском и сваком другом просперитету. У тим процесима изузетно место припада Србима из Војводине.

У економској области, нарочито у развоју пољопривреде Србије у XIX веку, непроцењив допринос дао је др Ђорђе Радић, човек чија дела су била револуционарна и по први пут упоредива са до тада немерљивом аграрном културом у Европи на размеђи XIX и XX века (Војводић, Ст. Д., 2004., 15). Данас се о овом научнику и просветитељу мало зна иако је његово дело вредно пажње и изискује апсолутно поштовање.

Дакле, ко је Др Ђорђе Радић?

II

(1) У породици Јована Радића, православног свештеника који је службовао у Великом Бечкереку (Петровград, Зрењанин) у Банату, тадашњем седишту Торонталске жупаније, рођен је, 22. априла 1839. године, син Ђорђе. Тада се није могло ни претпоставити шта ће све добро учинити тај дечак за Војводину, Србију и Црну Гору.

Основну школу завршио је у родном Великом Бечкереку, док је гимназију учио у неколико места (Оравица, Ср. Карловци, Винковци) зависно од места службовања његовог оца. Након завршене гимназије у Винковцима, Радић је упућен на студије пољопривредних наука у Пољопривредну школу у Колчавци, код Прага. Студије је завршио врло успешно, а завршни испит је положио у Прагу 1859. године, под председништвом *књаза Карла Шварцемберга, као председника тада постојавшег Царско – краљевског, патриотско - економског друштва за Краљевску Ческу (Чешку – МД), тзв. велики пољопривредни испит* са оценом: *Одлично у свакоме правцу* (Љ. Павићевић, И. Мијушковић, 2000:66). Остало је забележено (Љ. Павићевић, И. Мијушковић, 2000: 66-

67), да је након тога испита кнез пришао Ђ.Радићу и у одушевљењу, тапшући га по рамену казао: *'Браво, мој млади Србине!'* (на шта су и осталих 8 чланова узвикнули – *'Браво!'*). *Честитам и Вама и Вашим сународницима, у чију средину, овако млад радник, на племенитом пољу пољске привреде одлазите, Нека Вам је сретни пут и рад!'*

На Бечком универзитету је положио професорски испит (1864. године) из „Природних наука и јестатвенице” и тада је постављен за професора на Реалки у Новом Саду, да не би напуштао започети рад на пољској привреди (Ј. Павићевић и И. Мијушковић, 2000:69). Након неколико година (1867. године) одбранио је, први од Срба, 'докторат филозофије, са пољопривредном расправом' (Ј. Павићевић и И. Мијушковић, 2000:10).

По завршеним студијама, Радић остаје у Чешкој, тада једној од најразвијенијих земаља у Европи, где стиче практична знања из економије, организације и производње у пољопривреди, и то на најбољим поседима, на пр. у Фрауенбергу (посед кнеза Шварцемберга), у Кадену (спахилук грофа Туна), у Пожумској жупанији (спахилук Ерцхерцога Албрехта) и др. Тек у јануару 1861. враћа се код родитеља у Суботицу, где је тада његов отац био парох. Жеља за новим знањима, исте године, одвела га је у Жомбољу (на спахилук грофа Чеконића), на имање које је било најчувеније у том делу Европе, по ергели расних коња, и успостављеној организацији рада, а након неколико месеци обилази Банат (углавном кикиндски и потиски „диштрикт”), Бачку и Срем и чини прве компаративне анализе наше пољопривреде према Чешкој, ради указивања на правце развоја, сходно приликама у нас.

Током 1862. и 1863. године, овај млади стручњак је пропутовао најразвијеније делове Европе, (Баден, Виртенберг, Баварску, делове Швајцарске, Аустрије, Тирол, Форарлберг, Алгај и сл.), стичући нова знања о племенитим расама говеда и начину њиховог узгоја, у свему сагледавајући корисност и економски ефекат бављења том делатношћу. На тим путовањима био је гост у неким високим стручним школама (чувена Академија у Хохенхајму код Штутгарта). Путовања с истим циљем остварио је у периоду од 1865. до 1867. године, али тада је био у западној Швај-

царској, Рајнској области и Шампањи, средњој Немачкој, Француској, Белгији и Холандији.

Ова честа путовања по Европи су представљала велики трошак за Радића. Међутим, схвативши важност истих, њему су помагали нпр. тадашњи Владика бачки Платон Атанацковић, Велики жупан сремски Светозар Кушевић, Бачка жупанија, лично кнез Србије Михајло Обреновић и др.

(2) Први контакт Ђ. Радића са тадашњом кнежевинам Србијом био је 1864. године, када га позива кнез Михајло желећи да га упозна, јер је био одушевљен Радићевим резултатима у гајењу свилене бубе, пчеларству, раду на огледном пољу и др. Прво виђење са кнезом Михајлом је имало изузетан значај за Радића, јер од тада кнез материјално помаже истог у штампању књига и на његовим путовањима по Европи. Због изузетних природних услова у Србији (нарочито Шумадија) за развој виноградарства, Радић је 1865. године био у Шампањи (Француска) и на Рајни (Немачка), ради проучавања тамошњег веома развијеног виноградарства и подрумарства, а све са циљем да се искуства у економији производње тих земаља пренесу у неразвијену Кнежевину.

Кнез је Радића послао на Светску изложбу у Паризу (1867. године), али да учини посету и најпознатијим живинарским крајевима у Француској (Le Mans, La Feche, Crevecoeur, Hondon) одакле треба донети најбоље примерке живине (кокошке и гуске) због побољшања и развоја домаћег живинарства. Све што је кнез захтевао, др Радић је у потпуности учинио.

Конечно, 1869. године, др Ђорђе Радић прелази у Србију где остаје до краја свог живота, радећи на унапређењу земаљске привреде (пољопривреде) Србије, осим што је у периоду од 1875. до 1879. године био у Црној Гори, на истим пословима. За његов одлазак у Србију постојао је још ранији позив и жеља кнеза Михајла, али једног од оснивача Друштва за земаљску привреду, касније Српског пољопривредног друштва др Милована Спасића. О разлозима одласка из Новог Сада у Србију, др Ђорђе Радић је писао, да се томе позиву као родољуб радо одазвао, уверен да долази међу људе с којима ће радити на реализацији својих 'идеја', и због тога напушта посао професора и уређивање листа 'Селџак' и опитно поље и пчелињак и живинарник у Новом Саду, јер га је

српско осећање вукло у Србију (Љ. Павићевић, И. Мијушковић, 2000.:74).

Доласком у Кнежевину Србију, Радић врло активно учествује у оснивању и раду Друштва за пољску привреду, а постаје и уредник стручног листа 'Тежак' 1870. године. Пољопривреда Србије је добила 'моторну снагу', обзиром да овај научник и просветитељ неуморно обилази (између 1870. и 1873. године) округе српске кнежевине (крагујевачки, шабачки, смедеревски и пожаревачки), држи и предавања народу, региструје стање у пољопривреди и указује на значај употребе нових пољопривредних машина. Он је у Србију увезао прве вршалице, гвоздене Бургове плугове и друге пољопривредне машине, али и нове расе говеда (бернску) и оваца (мерино), разне расе кокошака и гусака, као и разне сорте поврћа (Љ. Павићевић и И. Мијушковић, 2000:97). Као добар организатор поставио је Прву земаљску пољопривредну изложбу у Крагујевцу (1870. године), а одмах наредне године и Другу у Београду. Много касније, 1905. године организовао је Прву живинарску изложбу у Београду. У просветитељском деловању у Србији, др Ђ. Радић заузима значајно место јер оснива Земљоделско-шумарску школу у Пожаревцу (1872. године), где је био и професор, а 1882. године основао је Ратарску школу у Краљеву и био управник до 1889. године. Ове школе су дужи период обезбеђивале Србији стручњаке за пољопривреду и шумарство.

(3) Др Ђорђе Радић је, у временском интервалу од 1875. до 1879. године отишао да ради у кнежевини Црној Гори, на лични позив кнеза Николе I. Већ 1875. године основао је Земљоделску школу у Даниловграду, а наредне године је увезао и 'по наређењу књажеву' поделио сељацима да гаје ране сорте кромпира, кога није било у Црној Гори, до Радићевог доласка. Пошто је 1876. године почео рат са Турцима, ђаци отишли да се боре, Радић је 1877. године премештен на Цетиње, где је радио административне послове. Током 1878. године написао је и објавио књигу 'Повртарство', а 1879. године, по истеку уговора о запослењу у Црној Гори, Радић се враћа у Земљоделско-шумарску школу у Пожаревцу на његово професорско место. Књаз Никола I у знак благодарности и признања за заслуге, које је Ђ. Радић имао за Црну Гору, удостојио га је чина племенског капетана – звање за малобројне и

изузетне личности које нису имале црногорско држављанство (Д.Ст. Војводић, 2004:131).

(4) Проучавајући доступну литературу и архивске списе, стиче се утисак да је Ђ. Радић читав свој живот посветио паралелно науци и просветитељству свога народа. Све научне резултате и достигнућа је објавио у својим књигама и брошурама (око 40), а њихову примену у пракси образложио је у стручним и популарним чланцима (око 560). Основу књига чини Радићева жеља да се, у свим областима пољопривреде, уведу савремене економске, организацијске, техничке и технолошке новине. Књиге су писане за широку публику, а неке су биле намењене школама у Србији, Црној Гори и српским школама у Аустроугарској. Очигледно је његово свестрано образовање и наглашена тежња да то знање учини доступним народу. Не зна се колико је одржао јавних предавања народу, али све наведено га сврстава у ред првих просветитеља српског села у XIX веку.

Његов научни и просветитељски рад није остао незапажен. Изабран је за члана Српског ученог друштва, 25. јануара 1870. године, а преведен је у Краљевску српску академију наука, 15. новембра 1892. године, као почасни члан. Био је редовни, дописни и почасни члан многих научних и културних друштава (мађарских, чешких, француских, немачких, италијанских и др.). Треба навести да је др Ђ. Радић за достигнућа у науци, педагогији и сл., више пута награђен највишим одликовањима од стране српских и страних владара (12 ордена), да је више пута награђен за иновације у пољопривреди, да су његове књиге добијале посебне награде, на пр. књигу 'Вођа при газдовању' наградила је Матица српска, а за трошкове штампања ове књиге кнез Михајло је послао аутору новац (100 дуката). Поред ових признања за остварена научна достигнућа у пракси, Радић је одликован од стране министарства пољопривреде других држава (Краљевско – мађарско министарство за пољопривреду).

(5) За овог научника, просветитеља, прегаоца и родољуба интересантно је навести податак да је три пута пензионисан. Први пут је то учињено 1889. године, када је радио у Ратарској школи (Краљево) као управник. До коначног пензионисања 1897. године, још два пута је пензионисан и враћан на дужност управника ове

школе. Све је то зависило од личног или партијског расположења министара Народне привреде у актуелној влади, који су били из различитих политичких партија. Према речима др Ђорђа Радића (Љ. Павићевић и И. Мијушковић, 2000:80): 'Истовремено су велику улогу играле и мучки организоване и удејствоване личне интриге мојих противника, о чему је знао још и раније и краљ Милан, па ми је, кад ме је 1883. године још одликовао Орденом Св. Саве, рекао: 'Ви, г-дине Радићу, имате много противника, али Ви продужите Ваш користан рад и не осврћите се на њих, него имајте на уму ону изреку: да гори увек на бољега мрзи!'

Коначно пензионисање није значило престанак рада и активности овог великог научника, просветитеља, практичара ..., до краја живота је радио на популаризацији пољопривреде.

У једној од својих редовних шетњи улицама Краљева, где је живео, умро је од инфаркта 11. октобра 1922. године. У Краљеву је и сахрањен.

Закључак

Кратак осврт на Србију XIX века кроз презентовање, у кратким цртама, основних карактеристика друштва у коме почиње, након Првог и Другог српског устанка, обнова српске средњевековне државе и њене економије, учињен је напор да се 'осветли личност' и да оцена доприноса укупном развоју српске привреде XIX века. То је др Ђорђе Радић. Посматрамо ли са дистанце, долази се до закључка да се ради о изузетној личности, која је свој физички и интелектуални капацитет у потпуности ставила на располагање своме народу. Без обзира колико га поштовали или не (а било је и таквих!), његови савременици су у њему видели лидера осавремењивања српске привреде (посебно пољопривреде), просветитеља и неуморног списатеља у области којој је посветио свој живот. Био је то човек 'из прека', интелектуалац највишег ранга, присталица убрзаних реформи државе и привреде (нарочито пољопривреде) и њене европеизације уградњом економских, организацијских, техничких и технолошких новина и научних достигнућа у српске привредне токове.

Литература:

- Аврамовић З. (2004.), *Разнолико европско наслеђе српске културе*, часопис 'Култура полиса', Н. Сад, година 1., број 1, стр. 59-69
- Благојевић О. (1980.), *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, САНУ, Београд
- Војводић, Ст. Д. (2004.), *Знаменити Срби винковачког краја*, Градска библиотека Нови Сад
- Павићевић, Љ., Мијушковић, М. (2000.), *Ђорђе Радић*, Невкош, Нови Сад

THE ROLE AND PLACE DR DJORDJE RADIC IN SERBIAN ECONOMY IN XIX CENTURY

Summary: In the work is given the cross section of Serbian society, state and economy in XIX century. Author is investigating the state of Serbian economy, especially agriculture, making accentuation on socio-economic conditions, in which is forming new Serbian state- Principality of Serbia, with all elements of its identity. In the same context is given the situation and political and cultural atmosphere, as well as contribution of members of young intellectual elite to the general development of Serbian state. Especially is analyzed scientific and educational contribution of one particular person- dr Djordje Radic, to the development of Serbian agriculture, as supporting economic activity of Serbia in that times.

Key words: Serbia, politics, economy, agriculture, science, education, technical progress.